

Ruptures i continuïtats en la pràctica escolar del primer franquisme a Balears

BERNAT SUREDA

Com a molts d'articles d'aquest llibre s'indica, la implantació de la dictadura franquista va suposar la ruptura amb les orientacions educatives republicanes. La política educativa dels revoltats contra la República trenca amb els ideals i principis educatius que defensava el republicanisme polític des de feia dècades i que varen influir en la majoria de les realitzacions dels governs de la II República. A més vol també eliminar, d'una forma radical, tots els vestigis d'aquell corrent de pensament pedagògicament renovador que havia influït des de finals del XIX. Igualment, la seva concepció del paper de l'Estat en el camp educatiu abandona aquell principi que responsabilitzava els poders públics de garantir l'educació de tots com un dret bàsic i una condició per al desenvolupament d'una societat democràtica que s'havia desenvolupat des del segle XIX. La contundència de la ruptura i de la persecució contra el progressisme pedagògic és prou evident i té moltes manifestacions. En són una mostra, des de la violència contra els educadors amb la depuració de tot el col·lectiu, les sancions, la presó per a molts i l'assassinat d'alguns fins a lliurar a l'Església catòlica el control de bona part de l'ensenyament i la renúncia de l'Estat a garantir una educació per a tots. Un canvi radical que passa també per la imposició de continguts seleccionats d'acord amb criteris ideològics o imposar la segregació escolar de nins i nines que manifesta la voluntat d'educar a uns i altres per tenir funcions socials diferents relegant les dones als espais domèstics i a la funció d'esposes i mares. El capgirament de la política educativa del règim que imposaren els revoltats contra la II República passa fins i tot per mesures poc influents, però d'una forta càrrega simbòlica, com ordenar el canvi de noms de les escoles suprimint aquells que poguessin tenir alguna relació amb posicions progressistes i substituint-los per altres significatius de les noves orientacions ideològiques. A Mallorca la revolta va tenir èxit des del primer moment i l'illa es va mantenir controlada per les noves autoritats durant

tot el període bèl·lic. Les mesures que es varen prendre des del punt de vista educatiu des del principi són una mostra del que després aplicarà el govern franquista a tot l'Estat una vegada acabada la guerra.

A mesura que la investigació va aprofundint en el coneixement d'aquest període es confirma la voluntat de trencament amb el període anterior de la nova política educativa i l'aversion i animositat dels nous dirigents a la filosofia educativa que posava com a objectius de l'educació la formació de persones lliures, amb capacitat crítica i amb una formació integral. Al mateix temps, nous enfocaments de la recerca i la utilització de noves fonts posen de manifest que una cosa eren els mestres franquistes i una altra els mestres que hagueren d'exercir durant el franquisme. Si ens anem allunyant de visions generalistes i ens acostem al dia a dia de l'escola podem trobar molts de matisos del que era la pràctica educativa sota el franquisme. Sense aquesta actitud oberta a veure la multiplicitat de pràctiques escolars que es donaren a les escoles del franquisme malgrat la rígida voluntat dels governants de trencar amb tot indici de modernitat pedagògica, no ens explicariem, o fins i tot no valorariem, que un mestre freinetista pogués publicar, encara que amb evidents concessions a les noves autoritats, fins al 1940, a un poble de Mallorca, una revista escolar iniciada el 1934.

Al mestre Miquel Deyà Palerm, seguidor de les idees de Célestin Freinet, se'l miraven en principi amb desconfiança per les seves idees catalanistes i es va salvar després per la seva pertinença a associacions catòliques. Malgrat que va ser sancionat a tres mesos de suspensió d'ocupació i sou, va continuar durant tota la guerra sota les autoritats franquistes publicant, amb importants concessions a les idees dels nous governants, alguns números de la revista *Consell a l'escola* del poble mallorquí del mateix nom.¹ És aquest un exemple de molts de petits indicis que la pràctica escolar no va variar de cop, d'un dia per l'altre, i que la forma de fer i actuar dels professionals de l'ensenyament té inèrcies i respon a dinàmiques que no es modifiquen exclusivament a cops de normativa i declaracions programàtiques. Sota la voluntat més dura i enèrgica per imposar un canvi de filosofia

1. Vegeu JAUME, M., *Freinet a Mallorca: Miquel Deyà Palerm i l'escola de Consell (1930-1940)*. Palma, Lleonard Muntaner, 2002. També JAUME, M. (ed.), *La impremta Freinet a l'escola de Consell*, Edició fac-símil de quaderns Freinet dels escolars de Consell (Mallorca), Granada, Editorial Granada Club Selecció, 2022. Malgrat les seves idees conservadores i la seva pertinença a associacions catòliques, no li varen perdonar la signatura del manifest *Resposta als catalans* que es publicà el dia 10 de juny de 1936 i signat per 151 representants de la cultura de Mallorca. Era la resposta a un manifest anterior adreçat al moviment cultural mallorquí sota el títol de *Missatge als mallorquins*, signat per un grup d'intel·lectuals de Catalunya i per les principals autoritats del Principat reconeixent la participació illenca en el passat i convidant els mallorquins a la col·laboració futura. A Deyà a més l'acusaren d'haver respost en veu alta en català al capellà a una celebració religiosa de la Congregació Mariana. MIRÓ, S., *Maestros depurados en Baleares*, Palma, Lleonard Muntaner, 1998, p. 89.

educativa i d'orientació pedagògica sempre es donen rutines continuïstes o manifestacions de resistència més o menys encobertes.

LES MESURES PER CANVIAR LA REALITAT ESCOLAR A MALLORCA

El 19 de juliol de 1936 el comandant militar de les Balears es va posicionar a favor dels revoltats contra la II República i declarà l'estat de guerra a tot l'arxipèlag.² Els revoltats aconseguiren ràpidament, després de superar algunes resistències, el control de Mallorca, Eivissa i Formentera, mentre que a Menorca el cop d'estat es neutralitzà i l'illa restà fidel a la República.

A partir del primer moment els colpistes, per pròpia iniciativa o seguint les directrius marcades pels caps de la revolta, desenvoluparen una estratègia perfectament dissenyada per deixar sense efecte les orientacions educatives republicanes i implantar una política educativa d'acord amb els seus principis ideològics.³

Encara que en un inici la repressió contra els que es consideraven enemics o simplement no simpatitzants dels colpistes no va ser massa dura, ben aviat es va intensificar.⁴ La repressió contra els acusats de col·laborar amb la República es va endurir entre l'agost del 1936 i l'abril del 1937, especialment en els moments en què es preparava i realitzava l'expedició a Mallorca de les tropes republicanes, dirigides pel capità Albert Bayo i els mesos següents al fracàs de l'operació. En aquesta etapa es produïren molts d'empresonaments i assassinats sense judicis. Els assassinats a les voreres de les carreteres o a les parets dels cementiris sovintejaven. Molts dels cossos dels assassinats eren enterrats sense identificar en fosses comunes. Els consells de guerra sumaríssims, sense cap garantia de defensa, acabaven moltes vegades amb penes de mort o amb greus penes de presó.

Entre els que moriren a causa de la repressió en aquests primers mesos hem d'esmentar el catedràtic de llengua i literatura de l'Escola Normal, José María Olmos Escobar, que fou acusat de maçó i republicà i condemnat a mort i afusellat, o l'inspector Fernando Leal Crespo, al qual feien responsable d'haver controlat el compliment de la legalitat a les escoles religioses durant la República, i el seu amic, el mestre Jaume Canals i Payeras; foren assassinats, possiblement després de ser

2. La revolta havia estat ben preparada per un grup de militars i civils. Sobre els preparatius del cop d'estat a Balears vegeu MASSOT I MUNTANER, J., *El primer franquisme a Mallorca*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1996, p. 19-25.

3. Sobre les distintes mesures que les noves autoritats van imposar es pot veure SUREDA I GARCIA, B., «L'Educació a Mallorca a l'època de la Guerra Civil: els canvis a la cultura escolar», *Educació i Història: Revista d'història de l'educació*, núm. 12, 2008, p. 65-90.

4. J. Massot i Muntaner ha estudiat, àmpliament, en diverses obres aquest període de la nostra història i n'ha aportat un gran nombre de dades i de testimonis. Per a una visió breu de conjunt es pot consultar la seva obra, *Mallorca durant la Guerra Civil (1936-1939)*, Palma, Documenta Balear, 1996.

torturats, i els seus cossos abandonats a la vorera d'una carretera. Altres mestres i professors també foren assassinats per escamots controlats per les noves autoritats o afusellats després de ser condemnats a mort en judicis sumaríssims, com els mestres Josep Lliteres Massanet o Jaume Serra Cardell. Entre els casos d'assassinat o de desaparicions es poden esmentar els noms del catedràtic d'institut Antoni Garau Bover; del professor de l'Escola de Comerç Luis Stengel Boscà i dels mestres Antoni Adrover Marquès, Pere Garau Dausset i Miquel Ximelis Bisquerra.⁵ També va ser assassinat el director de l'Escola d'Arts i Oficis Dionisio Pastor Valsero, que va ser empresonat el juliol del 1936 acusat de maçó i assassinat sense judici el 9 de gener de 1937, el mateix dia que l'alliberaren de la presó.⁶

L'odi cap aquestes persones estava més motivat per la seva militància política, sindical o cultural, però els seus assassinats suposaven una violenta manifestació de rebuig cap a la tasca de dinamització cultural i política que havien tingut els professionals de l'ensenyament a la II República.

El 24 de febrer de 1937, tot i trobar-se greument malalt, s'afusellà al cementiri de Palma Emili Darder, el darrer alcalde republicà de la ciutat i un dels homes que més havien lluitat per dignificar l'escola pública. Altres patiren malalties o moriren a la presó, com el catedràtic de matemàtiques d'ensenyament secundari Docmael López Palop, que va ser condemnat a cadena perpètua i finà a l'hospital a principi de 1939.

El control del professorat, un estament que els colpistes identificaven amb aliats de la República, es va convertir en un objectiu important per al control del sistema escolar. S'inicià ben aviat una repressió no tan violenta, però igualment cruel i de major abast, contra els professors, mestres, inspectors i alumnes de l'Escola Normal amb l'actuació de les comissions de depuració. A Mallorca, entre el setembre i octubre del 1936, abans que aquestes fossin creades per la Comisió de Cultura y Enseñanza, ja es va nomenar una comissió que havia d'analitzar els expedients de tots els docents, que va iniciar la depuració, i preparar la feina per a les comissions que es constituïren posteriorment el març del 1937.⁷ A les Illes no

5. ESTELRICH BLANCH, J., «Els inicis de la repressió al magisteri balear», *Pissarra*, Palma, STEI, Sindicat de Treballadores i Treballadors de l'Ensenyament de les Illes Balears, núm. 117, setembre-octubre de 2004, p. 6-9; GARÍ SALLERAS, B., *La repressió a Mallorca en el transcurs de la Guerra Civil (1936-1939): Memòria d'una eliminació planificada*, Tesi doctoral, 2017, Sebastià Serra Busquets (dir.), Universitat de les Illes Balears.

6. SANLLORENTE BARRAGÁN, F., «La causa militar 1.305/1.936 contra la Masoneria mallorquina», *Memòria de la Reial Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics*, núm. 21, 2011, p. 139-158.

7. Vegeu *La Almudaina*, 20 de setembre de 1936. L'activitat de la comissió depuradora a Balears, a partir de les seves actes, ha estat estudiada a l'obra de MIRÓ, S., *Maestros depurados en Baleares*, op. cit. Vegeu també ESTELRICH BLANCH, J., «Els inicis de la repressió al magisteri», *Pissarra*, núm. 117, setembre-octubre 2004, p. 6-9; ROQUE, J. M., «Mestres republicanes depurades a les Balears: la foscor del

tenim cap estudi complet sobre la depuració dels docents. A partir de la documentació de la primera fase, la que es va fer durant la guerra per les comissions locals, Santiago Miró calcula que a Mallorca se sancionaren 155 mestres, dels quals 56 foren separats definitivament del servei.⁸ Com en altres casos,⁹ les dones mestres patiren una depuració que afegia els motius pels quals culpaven els homes de representar dones modernes, professionals competents no relegades a l'àmbit domèstic i ser, per tant, un model contraposat a la dona dòcil i submissa que propugnava la moral imposada pels nous dirigents.¹⁰

Als dos processos de depuració que experimentaren els mestres a Mallorca, la que van impulsar les autoritats locals de setembre a febrer del 1937 i la que es va posar en marxa a tot l'Estat de març del 1937 a desembre del 1943, cal afegir la triple que tingueren a Eivissa i Formentera primer pels nacionals, després pels republicans i finalment pels guanyadors de la guerra. Menorca, que va romandre fidel a la República fins al febrer del 1939, experimentà una doble repressió: la de les autoritats del Front Popular i la que es va aplicar a partir d'aquesta data quan fou incorporada a l'Espanya franquista.¹¹

Com ha indicat David Ginard, en el cas de les Balears, l'exili que va provocar la guerra i posterior victòria dels revoltats, que tan important va ser a altres indrets, «fou un fenomen de dimensions força limitades i escassament homogeni».¹² Sí que es pot parlar de l'exili de ciutadans d'origen balear o que exercien la docència a les Balears, que en iniciar-se la guerra es trobaven a altres indrets de la península. Aquest és el cas de persones lligades al món de l'ensenyament, i normalment també al de la política, com els mallorquins Gabriel Alomar, Francesc de Sales Aguiló Forteza o Bartomeu Oliver Orell, els germans menorquins Margalida i Joan Comas Camps, i els eivissencs Ramon Medina Tur, Francesca Riera Roca, Emili Garcia Rovira. També es va haver d'exiliar Joan Mascaró i Fornés qui, després de cursar estudis a Mallorca i a proposta del financer Joan March Ordinas, acompanyà el seu fill Joan March Servera a estudiar a

pensament, la crueltat de les sancions», p. 10-14. SERRA BARCELÓ, J., «Els tribunals depuradors del magisteri nacional a les Illes Balears», *Pissarra*. Revista d'Ensenyament de les Illes, núm. 117, setembre-octubre 2004, p. 23-25, CARRIÓ, P., *Magisteri depurat a Palma*, Palma, Ajuntament de Palma, 2022.

8. MIRÓ FERNÁNDEZ, S., *Maestros depurados en Baleares durante la Guerra Civil*, Palma, Leonard Muntaner, 1998.

9. Pel cas de València es pot veure AGULLÓ DÍAZ, M. C., *Mestres valencianes republicanes*, València, PUV, Publicacions Universitat de València, 2020.

10. TUR BALAGUER, F., *La depuració de mestres balears per motius morals*, Palma (Mallorca), Edicions Documenta Balear, 2017.

11. Sobre el tema es pot veure MOTILLA SALAS, X., «Documents sobre el magisteri nacional a Menorca arran de l'ocupació de l'illa per les tropes franquistes (1939)», *Revista de Menorca*, 2003, vol. 87, núm. II, p. 151-158.

12. GINARD, D., *L'exili balear de 1939*, Palma, Edicions Documenta Balear, 2008, p. 6.

l'estranger. A Cambridge es va llicenciar en llengües modernes i orientals, especialitzant-se en sànscrit i en pali. L'any 1935 es va instal·lar a Barcelona, on va exercir de professor d'anglès a l'Institut-Escola de la Generalitat de Catalunya i de professor de sànscrit a la Universitat Autònoma de Barcelona. El 1936 es trobava a Mallorca, d'on va poder sortir legalment. S'establí a Cambridge, on fou professor d'anglès a la universitat i col·laborador en el *Bulletin of Spanish Studies*. L'any 1938 publicà la traducció del sànscrit a l'anglès dels textos religiosos hinduïstes *Upanishades*.

A Mallorca, els revoltats ben aviat començaren a prendre mesures per transformar la pràctica escolar; el dia 1 de setembre de 1936, el governador civil de les Balears envià una circular en la qual es prenen mesures amb relació a l'ensenyament: «Mentre el Govern Nacional dicti les ordres pertinents que regularitzin la vida escolar».¹³ En aquesta circular se suspelen tots els organismes que intervenien en la regulació de l'educació, i el sistema educatiu es posa sota l'autoritat del governador civil. Se suspelen també els directors dels grups escolars i es creava a cada municipi un mestre comissari encarregat de supervisar totes les escoles del municipi.

El setembre del 1936 també el governador civil va ordenar en diverses circulars que s'iniciés el curs encarregant als alcaldes que comprovessin les condicions de les escoles. A primers d'octubre s'havia de començar el curs escolar amb un acte solemne en presència de les autoritats civils, militars i eclesiàstiques. Els mestres i alumnes havien de formar portant la bandera nacional. S'havien de cantar himnes patriòtics. Les escoles havien de recuperar els signes religiosos com el crucifix que la República havia eliminat. S'ordena també la depuració de les biblioteques escolars per suprimir tots els llibres considerats perillosos.¹⁴ Mesures similars es varen prendre amb els centres privats.

13. *Última Hora*, 4 de setembre de 1936.

14. J. Massot i Muntaner ens parla de l'animadversió contra els llibres que varen demostrar els feixistes rebels contra la República. Després del cop d'estat, varen saquejar moltes biblioteques públiques o de partits polítics, organitzacions sindicals i culturals, i els llibres considerats perillosos destruïts, entre els quals n'hi havia d'escrits en català. D'acord amb el testimoni del mestre d'Inca, i que havia regentat la renovadora escola de Sencelles durant la República, Llorenç Maria Duran, reproduït per Massot, la biblioteca pública d'aquell poble fou assaltada i després de fer un caramull amb els llibres, hom hi va defecar al damunt. MASSOT I MUNTANER, J., *Cultura i vida a Mallorca entre la guerra i la postguerra (1930-1950)*, Barcelona, Abadia de Montserrat, 1978, p. 113. La depuració dels llibres de les biblioteques ambulants i escolars ja havia estat manada pel govern de Burgos en una ordre de 4 de setembre de 1936, publicada al BOE de 9 de setembre, en la qual es manava «la urgente y rigurosa incautación y destrucción de cuantas obras de matiz socialista o comunista se hallen en bibliotecas ambulantes o escuelas». Vegeu GERVILLA CASTILLO, E., *La escuela del nacional-catolicismo. Ideología y educación religiosa*, Granada, Impredisur, 1990, p. 117-118.

El nou règim volia introduir una nova cultura escolar que exaltés el patriotisme, el militarisme i els valors catòlics. Per aconseguir-ho es posaren en funcionament diversos instruments que incidien en la pràctica escolar configurant nous rituals i cerimonials inspirats en la litúrgia religiosa i militar. Aquest era el cas de desfilades i hissades de banderes. Igualment, s'introduïren noves festes i celebracions que exaltaven els nous ideals o retien honors als considerats com els seus màrtirs. El Día de los Caídos es declara festiu per tal que els alumnes i mestres de la Falange poguessin anar a les celebracions.¹⁵ Es fan homenatges a José Antonio amb la lectura a les escoles d'una lliçó proporcionada pel Servicio Nacional de Propaganda.¹⁶ Els horaris escolars incorporaren activitats i actes de tipus religiós.

La imposició del castellà i la prohibició de fer servir el català a tots els centres educatius —norma que a les Balears a l'època de la II República, a diferència de Catalunya on sí que es va regular l'ús del català, tan sols es va suavitzar en la seva aplicació— es va reforçar amb la publicació d'ordres específiques sobre el tema. La voluntat d'espanyolitzar l'escola es va deixar sentir també en noves orientacions per a l'ensenyament de la història amb la voluntat de crear un nou univers simbòlic i un relat d'acord amb els principis del nacionalcatolicisme.

Una circular del governador civil de 27 de novembre de 1936 estableix directrius per a l'ensenyament de la història als centres d'ensenyament de primària, secundària i especial, públics i privats. El text d'aquesta circular és ben significatiu de la funció que es vol donar a l'ensenyament de la història.¹⁷

A banda dels estudis formals d'Història com a disciplina formativa i com a matèria d'ensenyament als diferents centres escolars d'aquesta província, ha arribat el moment de fer repassar davant de la consciència de tots els espanyols allò que representa davant del món i davant de nosaltres mateixos la sèrie de fets heroics i gestes glorioses dels nostres avantpassats com un dels principals elements essencials de l'elevació de la humanitat en la lluita noble i santa per la Ciència i pel Bé, per la Justícia i per la Llibertat», es diu a la circular. I continua: «Un poble a què el destí va encarregar la missió d'aturar i vèncer les invasions dels pobles devastadors, és Espanya. Tots hi van trobar un dic a la seva embranzida i un gresol on fondre's, van expel·lir el que era escòria i van assimilar les seves qualitats, enfortint-se i ennoblint-se cada vegada més».

La història es converteix en instrument de propaganda per difondre una visió de la història típica del franquisme i dels feixismes. Una forma d'entendre la comunitat que es caracteritza per formular una identitat nacional uniforme que

15. *La Almudaina*, 28 d'octubre de 1938.

16. *La Almudaina*, 19 de novembre de 1938.

17. Reproduïda a *El Día* de 30 de desembre de 1936.

identifica la pàtria amb l'Estat, que es presenta com una realitat espiritual immutable —«una unitat de destinació en el que és universal» com deia un dels principis de la Falange— que es mantenia per sobre de les individualitats. Una realitat que defensava amb herois i màrtirs de les influències que pertorbessin la seva essencialitat. Aquest discurs servia a la perfecció per justificar la violenta i cruel aniquilació dels que no pensessin com ells i la destrucció de l'obra republicana que es definia com *estrangeritzant* i contrària a una tradició que es mantenia impertorbable a pesar del pas del temps.

Tot i que els nous governants manifestessin reiteradament la seva voluntat d'aconseguir la normalitat acadèmica, a la pràctica el funcionament del sistema escolar es va ressentir força de les circumstàncies bèl·liques —diverses vegades es varen haver de tancar les escoles per por als bombardejos—¹⁸ i de la provisionalitat de les mesures que es prenién, així com de les conseqüències de la depuració dels mestres.

El dia 15 d'octubre es tanca l'Escola Normal.¹⁹ El motiu confessat era: «Que els estudis de Magisteri en la seva orientació actual poden ser fonamentalment modificats al seu dia, en la seva finalitat i en la seva orientació i mentre es dictin pel Govern Nacional normes per al funcionament de les Escoles Normals». El tancament mostra la profunda desconfiança que inspiraven als revoltats aquests centres que, des dels anys vint, s'havien convertit en nuclis de difusió d'idees renovadores i especialment de les que defensava l'odiada, en aquells moments, Institución Libre de Enseñanza. El professorat de l'Escola Normal havia patit especialment la repressió, alguns assassinats o empresonats com s'ha dit, d'altres expedientats des del primer moment com Rosa Roig Soler,²⁰ Maria de las Mercedes Usúa Pérez²¹ o Gabriel Viñas Morante,²² que eren prestigiosos i innovadors formadors de mestres. A més la prohibició de tota forma d'escola mixta feia necessari cercar nous locals per separar els joves de les joves. La secció femenina de l'Institut d'Ensenyament Secundari de Palma va ocupar els locals de l'Escola Normal. A pesar del tancament del centre es varen continuar fent exàmens per a aquells alumnes d'ensenyament lliure dels plans d'estudi de 1914 i 1931. Els reduïts però actius nuclis de mestres renovadors varen quedar desfets per la depuració i trencats els instruments de relació que tenien. El Museu

18. Vegeu *La Almudaina*, 25 de setembre de 1937.

19. *El Día*, 17 d'octubre de 1936.

20. COMAS RUBÍ, F. i MIRÓ MONTOLIU, M. I., *Rosa Roig: Biografia d'una pedagoga (1890-1969)*, Palma, Documenta Balear, Tarragona, El Mèdol, 2001.

21. RUIZ JAUME, M. N., «Esbós biogràfic de Maria de las Mercedes Usúa Pérez», *Annals del Patronat d'Estudis d'Olot i Comarca*, núm. 21, 2010, p. 353-370.

22. MULET TROBAT, B., «El professor Gabriel Viñas i el seu context socio-educatiu prefranquista», *Lluc*, núm. 776, 1993, p. 15-17.

Pedagògic Provincial creat per l'inspector Joan Capó i Valls de Padrinas el 1919, i que va ser el principal estímul i suport per a la difusió de les idees renovadores i els mètodes de l'Escola Nova, va ser clausurat i la seva magnífica hemeroteca i biblioteca dispersada.²³

Acabada la guerra a Mallorca la configuració d'un nou ordre escolar d'acord amb els valors dels guanyadors ja estava implantat. En alguns aspectes es varen acabar de realitzar iniciatives començades en el període bèl·lic, com va ser la revisió per una comissió estatal dels expedients de depuració dels docents inicialment fets per les comissions provincials o el canvi del nom de les escoles. El nom de les escoles no tenia excessiva importància en la pràctica escolar. Fins i tot la modificació va ser en molts casos irrellevant pel que fa a la seva divulgació popular, ja que moltes escoles eren més conegudes pel nom del barri o indret en què es trobava. Però la mesura demostrava la voluntat de construir un univers simbòlic que, més enllà de la violència, legitimés la victòria. El 18 d'octubre de 1938 el Ministeri d'Educació Nacional disposava la revisió del nom de les escoles i grups escolars. Els ajuntaments havien de posar als centres escolars noms que fomentessin la «[...] exaltació dels nostres valors patris [...]».²⁴ Pel que fa a l'Ajuntament de Palma, es conserven en l'arxiu municipal els expedients de modificació del nom de les escoles que es varen anar estudiant i proposant a partir del curs 1941-1942.²⁵ Les normes publicades el 18 d'octubre de 1938 establien que les noves denominacions havien de fer referència a alguna d'aquestes categories: «a) Figures representatives del nostre Moviment Nacional. b) Homes il·lustres pel seu valor i significació nacional. c) Herois de la nostra Creuada. d) Mestres morts en campanya o assassinats pels rojos. e) Personalitats altruistes en l'ordre docent.

Algunes de les noves denominacions foren Generalísimo Franco, nom que es posa a una escola graduada de dotze seccions considerada la més gran de la ciutat. Altres noms foren José Antonio Primo de Rivera, General Mola, General Sanjurjo, General Moscardó o l'Alcázar de Toledo. En l'apartat d'«Homes il·lustres pel seu valor i significació nacional» es varen incloure personatges als quals el franquisme atribuïa una especial significació en el marc d'una reinterpretació de la història en

23. SUREDA GARCIA, B., «Joan Capó i el Museu pedagògic provincial», *Pissarra*, núm. 48, gener 1982, p. 20-21.

24. Vegeu Boletín Oficial del Estado (22-10-1938, núm. 114, p. 1934). Acabada la guerra es va reiterar aquesta mesura.

25. Per a la consulta dels documents originals vegeu arxiu municipal de Palma. *Expediente de denominación de escuelas, 1941-1942* (sense catalogar). Hem tractat aquest tema a BARCELÓ BAUZÀ G. i SUREDA GARCIA, B., «Cultura escolar immaterial en temps de guerra. Els canvis de nom a les escoles de Palma», a *Educación en tiempos de guerra: XXII Jornades Internacionals d'Història de l'Educació*, València, 9, 10, 11 de novembre de 2016, Institució Alfons el Magnànim, 2016, p. 387-398.

clau imperialista com: Cristóbal Colón, Isabel la Católica, Hernán Cortés, Francisco Pizarro, Carlos V, Cardenal Cisneros. Es consideren mereixedors de donar nom a centres escolars literats destacats de la literatura castellana com Lope de Vega, Miguel de Cervantes o Calderón de la Barca. Igualment, s'inclouen alguns intel·lectuals de tendència conservadora com Jaime Balmes. Pel que fa als «Herois de la nostra Creuada» es varen triar noms com: Almirante Vierna, recordant Manuel Vierna Belando —l'oficial del creuer *Baleares* enfonsat el 1938 per la marina republicana— o el «flecha» Felipe Crespi, que també va morir en l'enfonsament del citat vaixell. El nom del falangista Onésimo Redondo també va ser mereixedor de donar nom a una escola, com també Julio Ruiz de Alda, polític i aviador militar, col·laborador de José Antonio Primo de Rivera en la creació de la Falange. Un altre dels personatges convertits en herois proposat per donar nom a una escola va ser l'aviador Joaquín García Morato que, malgrat que va morir acabada la guerra, es va convertir en un dels herois de la causa dels vencedors. També s'inclouen en aquest apartat polítics conservadors assassinats durant la República i que en la construcció dels esquemes legitimadors del nou règim varen ser inclosos entre les víctimes de la barbàrie i la intolerància de les esquerres com José Calvo Sotelo. Especial significació es va conferir a Matías Montero, l'estudiant falangista assassinat a Madrid abans de la guerra i que va ser convertit en un màrtir pels franquistes. També es van triar noms referents a personalitats relacionades amb el culte religiós, com és el cas de Catalina Tomàs, la santa mallorquina de gran veneració a l'illa.

MIRANT PEL FORAT DEL PANY DE L'ESCOLA FRANQUISTA

Des de fa unes dècades els historiadors de l'educació hem arribat a la conclusió que per conèixer la pràctica escolar no és suficient amb la revisió de la legislació o de les directrius pedagògiques d'aquella època, ni tan sols la documentació administrativa dels centres o de l'administració ens dona massa notícies del que es fa cada dia a les escoles. Fa més de dues dècades que alguns historiadors de l'educació ja van mostrar el seu interès per conèixer el que realment passava a l'interior de les aules i esbrinar allò que es podia anomenar la cultura pràctica de l'escola. No conformes amb una visió generalista i estandarditzada dels models escolars de cada època i circumstància, els investigadors varen voler endinsar-se a les aules, als patis i als distints espais de les institucions escolars. Aquesta forma d'acostament i voluntat de revelar la quotidianitat de l'escola, no es podia fer sense recórrer a noves fonts, nous testimonis fins aleshores poc valorats a la historiografia educativa.

Per referir-se a aquesta forma d'aproximació a la pràctica escolar, Marc Depaepe i Frank Simon van començar a parlar d'accedir a la caixa negra de l'escola, a allò que fins aleshores no es coneixia i quedava fosc amb les aproximacions

tradicionals.²⁶ L'obra *The Black Box of Schooling*²⁷ ha estat pionera en l'intent d'obrir aquesta caixa negra des de diferents perspectives metodològiques i a través de noves fonts, com imatges i representacions, fotografies, memòries, testimonis orals, quaderns de classe, apunts del mestre, arquitectura i espais, elements decoratius, etc. D'acord amb aquest enfocament, qualsevol vestigi de l'escola esdevindrà font potencialment útil per observar la seva tasca quotidiana en el passat, per treure el cap a les aules i oferir a la història de l'educació una nova perspectiva des d'on interpretar la realitat escolar, i entendre el que A. Escolano va anomenar «cultura empírica» de l'escola.²⁸ Aquesta nova forma d'acostament al que és la vida de l'escola, al que es fa a l'interior de l'aula, ens ajuda a entendre l'impacte real de les reformes escolars en l'activitat diària de l'escola. Ens permet una millor comprensió de les dinàmiques de canvi i reforma fent veure que no existeix una sincronia perfecta entre la pràctica dels mestres i la voluntat dels reformadors. David Tyack i Larry Cuban²⁹ reflexionen sobre aquesta asincronia entre reformes exteriors i canvis interiors de la pràctica escolar i apunten que les reformes dels sistemes educatius tendeixen en gran majoria al fracàs a causa de la manca d'atenció prestada a l'anomenada «gramàtica de l'escola». De la mateixa manera que la gramàtica s'ordena a través de tota una sèrie de normes i regles, els mestres i professors fan allò mateix amb la pràctica escolar diària. Per tant, el fracàs de les reformes es pot associar en gran manera a la manca d'atenció prestada a aquells codis i mecanismes, no sempre regulats a nivell formal, que orienten el funcionament intern de l'escola. Pels mateixos motius no es pot inferir que històricament la pràctica quotidiana dels mestres i professors és el resultat immediat i coherent de les mesures reformadores externes. Aquestes observacions són també vàlides per abordar la pràctica escolar del franquisme tantes vegades presentada com una realitat uniforme i derivada de les consignes i orientacions imposades pels vencedors de la confrontació bèl·lica.

Els darrers anys diverses investigacions ens han obert noves perspectives sobre la pràctica escolar durant el primer franquisme a Mallorca.³⁰ Són recerques que

26. DEPAEPE, M. i SIMON, F., «Is there any Place for the History of "Education" in the "History of Education"? A Plea for the History of Everyday Educational Reality in-and outside Schools», *Pedagógica Histórica*, vol. 31, núm. 1, 1995, p. 9-16.

27. BRASTER, S.; GROSVENOR, I. i DEL POZO ANDRÉS, M. M. (eds.), *The BlackBox of Schooling: A Cultural History of the Classroom*, Brussel·les, P. I. E. Peter Lang, 2011.

28. ESCOLANO BENITO, A., «Las culturas escolares del siglo xx. Encuentros y desencuentros», *Revista de Educación*, 2000, núm. extraordinari, p. 201-218.

29. TYACK, D. i CUBAN, L., *En busca de la utopía. Un siglo de reformas de las escuelas públicas*, Mèxic, Fondo de Cultura Económica, 2000.

30. BARCELÓ, G.; COMAS, F. i SUREDA, B., «Abriendo la caja negra: la escuela pública española de postguerra», *Revista de Educación*, 371, 2016, p. 61-82; BARCELÓ BAUZÀ, G., «Photography and school culture in post-war Spain (1939-1945). A look at Majorca», *Encounters in Theory and History of Education/*

exploren fonts i testimonis com: les memòries de pràctiques dels alumnes de les Escoles de Magisteri; les memòries d'oposició a direcció d'escoles; els quaderns escolars, els que contenen la preparació de lliçons dels mestres; les fotografies que mostren els interiors de les aules i les activitats escolars en general. L'estudi d'aquestes fonts permet un acostament a aquesta part de la història de l'escola i defugir d'interpretacions centrades únicament en els discursos polítics i acadèmics.

ELS ALUMNES DE L'ESCOLA NORMAL DESCRUIEN LA PRÀCTICA DE LES ESCOLES DEL PRIMER FRANQUISME A LES MEMÒRIES DE PRÀCTIQUES

Una de les fonts analitzades són les memòries de pràctiques dels alumnes de l'Escola Normal de formació de mestres.³¹ A l'Arxiu Històric de la Universitat de les Illes Balears es custodia la documentació de les antigues Normals de les Balears i l'Escola de Pràctiques des dels seus orígens fins a la seva integració a la Universitat. Les memòries que s'han analitzat formen part d'una col·lecció que inclou un total de 397 memòries de pràctiques realitzades pels alumnes de les Normals públiques de les Balears entre 1914 i 1959. Si bé totes les memòries entre 1914 i 1936 es corresponen amb pràctiques realitzades a escoles primàries públiques, a partir del 1939 i fins al 1959 també es varen fer pràctiques a centres privats.

De l'època del franquisme en trobem un total de 138 memòries entre 1939 i 1959. D'aquestes memòries, 97 descriuen pràctiques a escoles públiques i 41 a privades. Les memòries de les pràctiques en escoles públiques acaben el 1948, mentre que de les realitzades en centres privats se'n conserven algunes posteriors. Les analitzades en el treball citat són les procedents de pràctiques a escoles públiques, de les quals 80 parlen de centres de Mallorca, 8 de Menorca i 9 d'Eivissa. En

Rencontres en Théorie et Histoire de l'Éducation, 2016, vol. 17, p. 93-118. BARCELÓ BAUZÀ, G., «Los espacios escolares en Baleares durante la posguerra. Una aproximación a través de las "voces" de los estudiantes de Magisterio», a DÁVILA, P. i NAYA, L. M. (coord.), *Espacios y patrimonio histórico-educativo*, Donostia, Erein, 2016, p. 869-880; BARCELÓ BAUZÀ, G.; COMAS RUBÍ, F. i POZO ANDRÉS, M. del M., «La práctica escolar durante los primeros años del franquismo», *História da Educação*, vol. 22, núm. 54, 2018, p. 334-357; BARCELÓ BAUZÀ, G.; MOLL BAGUR, S. i SUREDA GARCIA, B., «Imagen y práctica escolar en las memorias de oposición del franquismo. El caso de Baleares», a GONZÁLEZ, S.; MEDA, Juri; MOTILLA, X. i POMANTE L. (editors), *Práctica Educativa. Historia, Memoria y Patrimonio*, Salamanca, FahrenHouse Ediciones, 2018, p. 671-681; BARCELÓ BAUZÀ, G., «Práctica e ideario pedagógico en la escuela española de posguerra: nuevas fuentes para su estudio», *Ideas educativas en perspectiva filosófica e histórica: circulación, recepción y concreción en la práctica*, Salamanca, FahrenHouse Ediciones, 2019, p. 81-90; BARCELÓ BAUZÀ, G. i COMAS RUBÍ, F., «Ser mestre, malgrat el franquisme: testimonis etnogràfics d'una pràctica escolar», *Educació i Història: Revista d'Història de l'Educació*, 35, 2020, p. 103-134; BARCELÓ BAUZÀ, G.; SUREDA GARCIA, B.; COMAS RUBÍ, F. i MOLL BAGUR, S., «La práctica escolar en Menorca durante el franquismo», *Espacio, Tiempo y Educación*, 2022, vol. 9, núm. 1, p. 122-149.

31. BARCELÓ, G.; COMAS, F. i SUREDA, B., «Abriendo la caja negra: la escuela pública española de postguerra», *op. cit.*

repetir algunes escoles com a centres de pràctiques, aquestes memòries ens aporten informació d'un total de 59 escoles públiques de les Balears (47 de Mallorca, 6 de Menorca i 6 d'Eivissa), repartides entre zones urbanes i rurals, essent una mostra important per conèixer el panorama escolar balear. La presència d'escoles d'un sexe o altre a les memòries entre el 1939 i el 1945 està totalment equilibrada. Entre el 1945 i el 1948, però, només es conserven 22 memòries, que són exclusivament femenines.

Un aspecte que s'ha de tenir en compte a l'hora de fer servir aquestes fonts és el grau d'objectivitat que puguin tenir. S'ha de considerar que les memòries tenen una part important de descripció de la realitat que es vivia a les escoles, però que es pot entremesclar amb opinions subjectives. A l'hora de valorar el contingut de les memòries cal tenir present que són un exercici escolar i, per tant, condicionat per haver de passar per una avaluació. Aquesta circumstància fa pensar que els redactors de les memòries estaven condicionats per complir el que devien considerar que s'ajustaria a les expectatives o exigències del professor avaluador. En la tria dels fets que es consideren dignes de ressenyar o no a la memòria ja influeixen factors subjectius com indicat del que s'espera que sigui avaluat de forma positiva pel professor o la mateixa formació i/o ideologia de l'observador. Malgrat el grau de subjectivitat que puguin tenir aquestes memòries, si es pondera i es té present de forma adequada, així com es compara amb altres fonts, la informació que aporten aquests documents és de gran valor. Un exemple que ens pot ajudar a entendre la prudència, que com en molts altres casos, que ha d'aplicar l'historiador a l'hora de valorar aquestes fonts és la negació a les memòries de l'existència de càstigs físics i el rebuig que es manifesta cap a aquestes pràctiques quan sabem per altres fonts com els testimonis personals que un cert grau de violència punitiva era freqüent a les aules d'aquells anys.

Les memòries de pràctiques aporten informació sobre aspectes molt diversos com són: els edificis i els espais escolars; el mobiliari, els materials didàctics i els llibres de text; els sistemes d'organització de l'ensenyament; la matrícula i assistència; les activitats que es realitzaven i els horaris; els currículums, les matèries i els continguts; la metodologia de l'ensenyament o la disciplina. Sobre aquestes qüestions les memòries aporten una informació molt més rica de la que podem trobar a altres fonts encara que siguin informacions específiques de cada escola i plasmades a documents molt heterogenis pel que fa als temes tractats.

Una primera conclusió que es pot treure de l'estudi d'aquestes memòries és que l'escola dels primers anys del franquisme no presenta un model tan homogeni com el que es podria suposar de les disposicions legals o de les declaracions del que marcaven les directrius.

Una segona conclusió és que les directrius pedagògiques del franquisme d'aquesta època, malgrat la contundent voluntat de trencar amb les orientacions

educatives republicanes i d'imposar un model tradicional basat en la disciplina i l'aprenentatge passiu, no impedeixen del tot que hi hagi continuïtats amb la pràctica educativa de l'etapa anterior.³²

Les memòries ens informen que tan sols algunes escoles estan instal·lades en edificis específicament construïts per a escoles que s'havien fet amb anterioritat a la guerra. Moltes de les escoles ocupen espais inadequats. Totes les escoles havien incorporat els símbols polítics i religiosos imposats per les noves autoritats. La majoria de les memòries fan referència a la presència del crucifix, el retrat de Franco i imatges de la Verge Maria i la Immaculada Concepció. També hi figurava en algunes escoles el retrat de José Antonio, i símbols propis de la Falange. A més d'aquests elements típics de l'escola franquista, algunes aules presenten elements decoratius relacionats amb l'activitat escolar, com dibuixos a les pissarres, plantes o treballs manuals fets pels alumnes.³³ Un cop acabada la guerra es van establir noves normes per a la compra centralitzada de mobiliari i de diferents materials escolars. Abandonant qualsevol corrent modernitzador introduït a l'etapa anterior per afavorir l'aplicació dels nous mètodes, es decanten pels models de pupitre proposats ja a finals del segle anterior pel Museu Pedagògic Nacional, que s'adaptaven a l'organització tradicional de la classe que defensaven els nous governants.³⁴ En algunes memòries de pràctiques es valora la presència a les aules de mobiliari més adient per fer treballs en grup, més propi dels mètodes de l'Escola Nova, com és el cas de taules circulars amb cadires independents on podien seure diversos alumnes per poder fer grups de diferents nivells a les unitàries o treballs manuals en grup.

Pel que fa al material que es feia servir, d'acord amb les descripcions contingudes a les memòries, estava compost principalment per pissarres, figures

32. Com un exemple de contrast amb les continuïtats que podem observar a les descripcions de la pràctica que apareix a les memòries amb les continuïtats que podem observar a les descripcions Romualdo de Toledo, director general d'Ensenyament Primari: «Torna la tradició: vol dir-se que torna l'escola espanyola dels nostres segles millors, assentada en la Parròquia i la família i adornada amb les virtuts nacionals de disciplina, jerarquia, missió i germandat [...]. Enfront del naturalisme polític, nosaltres col·loquem l'espiritualitat catòlica; davant del mentit respecte a la consciència del nen, nosaltres afirmem la necessitat del dogma; davant del rousseanisme de l'home, nosaltres proclamem la caiguda del nostre pecat original». «El nen és naturalment bo, gemeguen amb reverència demòcrates i masonitzants [...]. El mestre no ha de coaccionar el nen. La seva sagrada missió, tan complexa, s'ha de limitar a vigilar [...]. Davant del pensament revolucionari pedagògic oposem el tradicional cristià: el nen no és bo per naturalesa; neix amb persistent inclinació a les passions, perduda la puresa humana pel pecat original» Romualdo de Toledo, prólogo a INIESTA, A., *Garra marxista en la infància*, Burgos, 1939.

33. BARCELÓ BAUZÀ, G., «Los espacios escolares en Baleares durante la posguerra. Una aproximación a través de las "voces" de los estudiantes de Magisterio».

34. BARCELÓ BAUZÀ G. i SUREDA GARCIA, B., «El mobiliario escolar en España durante los primeros años del franquismo: testimonios para su estudio», *Revista Educação e Emancipação*, 2020, vol. 13, núm. 3, p. 21-44.

geomètriques de fusta i cartó (les quals molts cops eren fetes pels mateixos alumnes), les làmines de ciències naturals, la història sagrada i d'Espanya, els aparells geogràfics (esferes celestes i terrestres, a més dels mapes físics i polítics d'Espanya, d'Europa i altres continents). Altres materials molt comuns a les escoles primàries eren les col·leccions de peces i mesures basades en el sistema mètric decimal, els aparells de física, els projectors —encara que aquests no eren molt freqüents—, o les balances per pesar. A més, entre el material escolar també hi solien figurar els llibres de lectura i consulta per als alumnes, l'esquadra, el regla i el compàs per a la geometria, etc. Pel que fa a l'educació física i esbarjos, s'utilitzaven materials tals com pilotes, cordes, etc. I per als quefers diaris dels estudiants, el principal material emprat era tinta, guix, paper blanc, llapis i gomes. Els museus escolars tan defensats per la Institución Libre de Enseñanza havien tingut una gran difusió en etapes anteriors com un recurs que facilitava un ensenyament més intuïtiu. Les memòries constaten la pervivència d'aquestes col·leccions a moltes escoles. Aquests museus contenien insectes, nius d'aus, fòssils, herbaris, animals dissecats i col·leccions de minerals. Aquests petits museus que hi havia en la majoria de les aules facilitaven l'ensenyament de les diferents matèries, però sobretot eren propicis per a l'ensenyament de les ciències físiques i naturals. Molts d'aquests materials i animals eren recollits en les excursions que realitzaven els escolars de forma habitual. Exemple d'aquest fet és la graduada de nins de Maó,³⁵ que tenia una col·lecció d'aus i mamífers dissecats pels nins. La memòria escrita per Ramón Sastre Durán ens comenta que abans de la Guerra Civil ja existia a la mateixa graduada maonesa una col·lecció d'aus dissecades, la qual va arribar a tenir un total de 168 exemplars diferents, a més d'un ampli herbari. Molt del material escolar que utilitzaven les escoles illenques durant aquests primers vint anys de franquisme era el mateix que s'utilitzava abans de la Guerra. I és que la precarietat escolar era tal, que les escoles públiques sortien al pas amb els estris que anaven trobant. D'aquí que en algunes de les memòries se'ns parli de la utilització de material d'ensenyança de tipus froebelià, o fins i tot de mètodes d'escola nova com el montessorità o decrolinià. José Quetglas Pastor, un altre normalista que ens parla d'una de les graduades de nins que existien a Maó, escriu que el «material d'ensenyament és escàs degut, per haver-se deteriorat la majoria, a la batuda d'aquesta Escola durant la dominació roja per una bomba d'aviació. A la secció de pàrvuls és on va quedar el material en millor estat, hi ha els dons de

35. *Memoria de las prácticas de enseñanza realizadas en la Escuela Graduada de Niños n.º1 de Mahón por el alumno Ramón Sastre Durán*. Manuscrit, 21 pàgines, Maó, 25 de juliol de 1944, signat per Ramón Sastre Durán. A *Pràctiques-Memòries. M. Primari 1942-1945*. Lligall 191. Fons Escola Normal de Magisteri i Annexa (1842-1988). Arxiu Històric de la Universitat de les Illes Balears (AHUIB).

Fröebel, material Montessori...».³⁶ També a la graduada de La Soledat (Palma), l'alumna normalista Àurea Rivas Bravo explica que per a l'educació sensorial dels pàrvuls s'utilitzen jocs de la doctora Montessori, Fröebel i Decroly, afegint que per iniciar als pàrvuls en el càlcul s'utilitzava principalment material decrolinià.³⁷ Finalment, també podem deduir la utilització del material ideat per Maria Montessori a l'escola graduada de nenes de Sa Pobla. En aquesta ocasió, la normalista Leonor Cantallops relata que «[...]per a l'ensenyament de la lectura, s'empra el sistema Montessori [...]»,³⁸ fet que ens porta a pensar que per a l'aplicació d'aquest mètode es necessitava també el material corresponent.

Durant els anys quaranta, malgrat la voluntat dels nous governants per trencar amb el model educatiu anterior, van continuar existint, almenys en el cas de Mallorca, una sèrie d'elements que ens demostren una certa pervivència de les metodologies i pràctiques renovadores que es van introduir a Espanya des de final del segle XIX i durant el primer terç del XX (centres d'interès, excursions, museus i biblioteques escolars, treballs manuals, treball en grup, etc.). Aquests sistemes més innovadors coexistien amb altres propis de l'escola més tradicional: càstigs, autoritarisme, aprenentatges passius i memorístics, que tampoc havien aconseguit modificar les directrius renovadores de les primeres dècades del segle XX i de la República. Tot i que pot semblar que la pedagogia que es va instaurar durant l'època franquista va rompre dràsticament amb tot el moviment de renovació pedagògica, a partir de les descripcions de les pràctiques que trobem a les memòries, es pot afirmar que el trencament en aquests primers anys no va ser tan dràstic com es podria inferir dels discursos i les normatives oficials. Malgrat que el nou règim va intentar eliminar qualsevol mena d'element que tingués la mínima relació amb els postulats institucionalistes, republicans o simplement renovadors, es pot afirmar que a la vida quotidiana de les escoles, i podem afirmar que les pràctiques de caràcter actiu i renovador, no es van eliminar d'un dia per l'altre. És el cas dels passejos escolars o excursions que es varen continuar fent i que trenquen amb una imatge de l'escola isolada i reclosa en quatre parets. De la realització

36. *Memoria de las prácticas realizadas por José Quetglas Pastor en la Escuela Graduada de Mahón*. Manuscrit, 19 pàgines, Maó, juliol de 1940, signat per José Quetglas Pastor. A Pràctiques-Memòries. M. Primari 1939-1940. Lligall 189, Fons Escola Normal de Magisteri i Annexa (1842-1988). AHUIB, op. cit., p. 2.

37. *Memoria de las prácticas realizadas en la Escuela Graduada de Niños n.º6 (sección de párvulos) de La Soledad*. Àurea Rivas Bravo. Mecanografiat, 10 pàgines, Palma, signat per Àurea Rivas Bravo. A Pràctiques-Memòries. M. Primari 1942-1945. Lligall 191. Fons Escola Normal de Magisteri i Annexa (1842-1988), AHUIB.

38. *Escuela del Magisterio de Baleares. Memoria de prácticas de enseñanza efectuadas en la Escuela Graduada de La Puebla. Curso 1945. Alumna: Leonor Cantallops*. Trobat. Mecanografiat, 7 pàgines, Sa Pobla, 15 de setembre de 1945, signat per Leonor Cantallops Trobat. A Pràctiques-Memòries. M. Primari 1942-1945. Lligall 191, Fons Escola Normal de Magisteri i Annexa (1842-1988), AHUIB.

d'aquestes sortides i excursions ens parlen moltes de les memòries. Excursions que servien per visitar indrets d'interès, tallers o fàbriques, fer jocs o cantar i sortides que feien possibles lliçons ocasionals a partir de la natura, complementar altres fetes a l'aula o replegar materials pels museus.

Malgrat que les directrius oficials imposen un ensenyament dogmàtic de tipus patriòtic i religiós que ho ha d'impregnar tot i ha de ser l'eix vertebrador de tots els continguts i que d'acord amb les memòries està ben present a les escoles, als continguts, actes i cerimònies la majoria dels mestres que fan les pràctiques citen el mètode intuïtiu com el més utilitzat a l'hora d'ensenyar nous continguts als escolars. A una de les memòries es diu: «L'ensenyament és eminentment intuïtiu [...] no es parla de res que el nen no pugui veure».³⁹ I si no podia veure directament, s'acompanyava a les explicacions amb làmines o dibuixos a la pissarra. En el cas de l'aritmètica, el normalista Pedro Galmés Riera ens explica que «pel que fa a l'ensenyament del càlcul, en què els nens no estaven gairebé iniciats, vaig haver de valer-me del sistema intuïtiu: pedretes, botons, faves [...] van formar el material adequat al seu ensenyament».⁴⁰

Les memòries mostren que qualsevol objecte a l'abast del mestre era utilitzat com a instrument per a l'ensenyança. De fet, en les lliçons de coses, sempre s'intentava partir de l'objecte sobre el qual es parlava. Com a exemple, la lliçó sobre com es feia el pa, el mestre portava aquell dia un pa a l'escola perquè els nins veiessin l'objecte del qual els parlava. Un altre exemple de lliçó és el perquè del dia i la nit, aquí el mestre agafava l'esfera terrestre i una bombeta per explicar el moviment de translació terrestre.

L'activitat també serà un dels pilars que sustentarà la metodologia que es feia servir a moltes de les escoles de les quals ens parlen les memòries. I és que, tot i que sorprengui pel discurs teòric d'aquella època, les memòries escolars mostren que el principi d'activitat era present en el dia a dia de l'escola dels primers anys del franquisme. La memòria de l'escola graduada de nins núm. 2 de Maó explica que «els procediments que es fan servir són tres: verbals, intuïtius i actius [...] el nen descobreix per si mateix la veritat i elabora el coneixement».⁴¹

39. *Memoria de las prácticas escolares realizadas por el alumno Don Ramón Morey Ferrer*. Mecanografiat, 9 pàgines, Palma, 28 de juny de 1940, signat per Ramón Morey Ferrer, a Pràctiques-Memòries, M. Primari 1939-1940, Lligall 189, Fons Escola Normal de Magisteri i Annexa (1842-1988), AHUIB, p. 8.

40. *Memorias de prácticas de enseñanza realizadas en la escuela del «Pla de Son Nebot», por el alumno Pedro Galmés Riera*. Mecanografiat, 6 pàgines, Palma, 30 de juny de 1940, signat per Pedro Galmés Riera, a Pràctiques-Memòries, M. Primari 1939-1940, Lligall 189, Fons Escola Normal de Magisteri i Annexa (1842-1988), AHUIB.

41. *Memoria de prácticas del alumno Juan Francisco Andreu*. Mecanografiat, 7 pàgines, Maó, signat per Juan Francisco Andreu, a Pràctiques-Memòries, M. Primari 1940-1941, Lligall 190, Fons Escola Normal de Magisteri i Annexa (1842-1988), AHUIB, p. 4.

La metodologia d'ensenyança activa també la veiem reflectida a l'escola graduada de nines de Sa Pobla. En aquesta, la normalista que hi va acudir ens explica que la classe de pàrvuls s'organitzava d'acord amb la llibertat i joc de l'infant, organitzant les lliçons a partir del que ella anomena «centres d'interès». D'acord amb la descripció que fa la practicant, l'ensenyança memorística quedava en un segon pla, «en la Graduada en què l'ensenyament memorístic és totalment exclòs, de manera que s'obtenien resultats sorprenents».⁴² S'ha de dir que altres testimonis sí que descriuen ensenyaments memorístics especialment a les classes de religió i moral impartides en molts casos per sacerdots.

Les converses del mestre amb els alumnes també eren utilitzades com a estratègia metodològica. En les memòries analitzades es mostra que es donava importància al diàleg mestre-alumne. A l'escola franquista dels primers anys el mestre encara és en molts de casos una figura propera als infants que parla i dialoga amb ells i que fa servir la interrogació i les respostes dels alumnes per transmetre i consolidar els coneixements. A aquest tipus d'interacció en la qual el mestre demana a l'alumne l'anomenen «interrogació socràtica». Per exemple, la practicant Maria del Carme Simonet a la seva memòria de les pràctiques al poble mallorquí de Santa Maria escriu parlant de la seva pròpia docència: «En general s'ha fet ús del mètode intuïtiu ajudat per la interrogació socràtica, a fi d'aconseguir l'elaboració pròpia de coneixements, per aportar als infants les concepcions purament llibresques».⁴³

Hi ha escoles com la unitària de nines d'Andratx, la graduada de nines de Palma Llevant i la graduada de nins d'Eivissa en les quals no existien les lliçons, totes les assignatures eren explicades pel mestre o mestra, a través de converses i la posterior interrogació.

Un aspecte que cal indicar és que les memòries parlen en moltes ocasions del tema de l'ensenyament de la llengua que considerem un dels grans problemes amb els quals es trobaven ells i els altres mestres. Els normalistes contenen les dificultats que tenien molts dels infants a l'hora d'atendre a les explicacions en castellà, única llengua vehicular permesa i d'ús obligatori a les escoles durant la dictadura.

42. *Memoria de las prácticas que ha realizado la alumna María Ferrá Figuerola*. Mecnografiat, 11 pàgines, Palma, 26 de juny de 1940, signat per María Ferrá Figuerola. A Pràctiques-Memòries. M. Primari 1939-1940. Lligall 189. Fons Escola Normal de Magisteri i Annexa (1842-1988), AHUIB, p. 9.

43. *Memoria de las prácticas de enseñanza practicadas en Santa María del Camí*. Maria del Carmen Simonet. Mecnografiat, 9 pàgines, Santa Maria del Camí, 1 de juny de 1946, signat per Maria del Carmen Simonet. A Pràctiques-Memòries. Femenina 1945-1948. Lligall 192. Fons Escola Normal de Magisteri i Annexa (1842-1988), AHUIB, p. 4.

ELS MESTRES EXPLIQUEN LA SEVA ACTIVITAT PROFESSIONAL I ELS SEUS PROJECTES DE FUTUR A LES MEMÒRIES LLIURADES ALS CONCURSOS DE PROMOCIÓ

Unes altres de les fonts analitzades per conèixer la pràctica escolar en els anys de la postguerra a les Balears han estat les memòries presentades pels mestres als concursos d'accés a places vacants i direcció d'escoles graduades.⁴⁴ Gabriel Barceló Bauzà, Francisca Comas i María del Mar del Pozo Andrés han estudiat 39 d'aquestes memòries dipositades a l'Arxiu General de l'Administració amb informació sobre la pràctica educativa en aquesta època que contenen, a més d'opinions del que, com diuen els autors, suposen un grup selecte del magisteri balear.

L'estudi posa en evidència, en primer lloc, l'assimilació i acceptació total dels principis educatius del nacionalcatolicisme, com era lògic en uns textos que havien de servir per aconseguir una promoció professional.

Les memòries d'oposició com les de pràctiques constaten la continuïtat de certes pràctiques renovadores com és el cas dels centres d'interès decrolinians. Per exemple, la mestra Maria Santandre el 1941 descriu la seva experiència com a directora a l'Escola Graduada d'Eivissa i diu: «Es va fer un pla de treball comú a tota l'escola menys a pàrvuls que després vam adaptar als diferents graus mitjançant la confecció de programes cíclics. Contenien totes les disciplines i es procurava, a manera de petits centres d'interès, que existís relació entre els temes per explicar i els treballs practicats (problemes, redacció, dictat, llenguatge, etc.) que figuraven aquell dia».⁴⁵ Algunes memòries descriuen una estranya hibridació entre elements simbòlics del nou règim i els mètodes innovadors. Bàrbara Bernat, mestra durant la guerra a l'escola graduada de nens de Santa Caterina (Palma), relata que durant la guerra «al *parte* diari de guerra trobàvem material més que suficient per al desenvolupament de les lliçons i inconscientment venia a ser el centre d'interès al voltant del qual girava la tasca del dia».⁴⁶ La referència a l'organització dels continguts a partir dels centres d'interès o de lliçons de coses és bastant freqüent a les memòries. D'acord amb els autors de l'article, a totes les memòries es troben elements que fan pensar en la influència dels mètodes de l'Escola Nova, cosa normal si pensem que molts d'aquests mestres s'havien format en l'etapa anterior a la Guerra Civil. Els aspectes metodològics perviuen amb uns continguts i una filosofia completament diferent. A més, els primers anys del

44. BARCELÓ BAUZÀ, G.; COMAS RUBÍ, F. i POZO ANDRÉS, M. del M., «La práctica escolar durante los primeros años del franquismo», *História da Educação*, vol. 22, núm. 54, 2018, p. 334-357.

45. SANTANDREU BUÑOLA, M., *Memoria sobre Organización Escolar por la maestra María Santandreu Buñola*, A.G.A. Capsa 31/2863, Palma 24 de juny de 1941, 22 pàgines [Mecanografiat], p. 7.

46. BERNAT COLOM, B., *Memoria sobre Organización Escolar*, A.G.A. Capsa 31/2865, Palma 14 de juny de 1941, 22 pàgines [Mecanografiat], p. 13.

franquisme les orientacions se centren més en els continguts que en els aspectes metodològics. Això fa possible la coexistència d'elements de cultura escolar diferents que els mestres sobreposen i sintetitzen en una pràctica concreta que sense violentar els principis imposats no trenqui tampoc amb la cultura empírica professional dels mestres. Com es diu a l'article, aquesta síntesi de posicions pedagògiques difícils de reconciliar arriben a mostrar contradiccions a les memòries que per una part defensen com a mèrit actuacions renovadores i, per l'altra, principis del tradicionalisme i dogmatisme imposats.

Un cas que pot il·lustrar el que dèiem és el cas del mestre Miquel Deyà, ja esmentat al principi d'aquest treball, que presenta el 1941 una memòria de la seva tasca. En ella fa un repàs de les seves moltes activitats professionals. El mestre pot al·legar la seva religiositat que es reflecteix en haver estat secretari de l'Asociación Católica de Maestros de Balears —un fet que possiblement el va salvar de no ser separat del servei acusat de catalanista— haver intervingut en jornades, conferències d'orientació catòlica i articles publicats a la revista *Atenas* de la confessional Federación de Amigos de la Enseñanza. Curiosament, entre aquests mèrits presenta la publicació de la revista escolar freinetiana *Consell*, que havia començat a publicar el 1930 en el poble mallorquí del mateix nom i que s'havia fet servir en el procés de depuració com a prova inculpatòria a causa que s'inclouien composicions en català.⁴⁷ Significativament el que era una pràctica inspirada en un educador d'idees esquerranes es posa al servei dels ideals i símbols del franquisme. Els números de la revista que es publiquen, a partir del triomf dels revoltats, són una apologia del nacionalcatolicisme, amb recordatoris dels caiguts, poesies patriòtiques i imatges religioses.⁴⁸ Miquel Deyà inclou en la seva memòria una presentació de la publicació de la revista amb un cert to de justificació per haver continuat publicant-la després de la victòria dels revoltats. El que demostra que les pressions per modificar la pràctica escolar i imposar una nova filosofia de l'educació van calant. Deyà atribueix a la petició dels pares el fet que es continués la publicació quan, superat el procés de depuració, va poder tornar a la seva escola.

«Absent de l'escola per incorporació a files va quedar en suspens la publicació del diari. Per circumstàncies que no són del cas, va desaparèixer de l'escola durant la meua absència, entre altres coses, una gran quantitat de paper. Per reprendre la publicació necessitàvem diners, i així ho vaig dir a uns pares que em van

47. SANTANA, M., «Pròleg. Quan el mestre és una finestra oberta al món» a JAUME, M. (ed.), *La impremta Freinet a l'escola de Consell*. Edició facsímil de quaderns Freinet dels escolars de Consell (Mallorca), *op. cit.*, p. 17.

48. DEYÀ PALERM, M., *Memoria de la labor profesional realizada en la Escuela Nacional de Niños de Consell, y en la Dirección de la Escuela Graduada de Son Españolalet*, Capsa 31/3127, Palma, juny de 1941, 38 pàg. [Mecanografiat].

preguntar el motiu de no seguir la publicació de *Consell*; la resposta eficaç no es va fer esperar». ⁴⁹ Deyà inclou la carta amb la signatura d'un grup de persones que aportaven diners per continuar amb la publicació on es diu: «S. A. Miguel Deyà: desitjosos que l'obra magna del diari infantil arribi al final desitjat pel seu fundador, els que sota subscrivim volem col·laborar amb una petita quantitat, el saluden. Déu guardi V. molts anys. Consell 6-10-37. Arriba España!». I segueix una relació de cinc persones que aporten en total 22 pessetes. Deyà completa la informació sobre la continuació de la revista afirmant «[...] estava tan ficat en l'ànim dels petits publicar les seves literatures i en el dels grans llegir-les, que no hi va haver més remei que seguir [...]». ⁵⁰ Com a informació complementària inclou les pàgines publicades en aquesta darrera etapa que com s'ha dit fan referència a temes religiosos o a l'exaltació de valors patriòtics o a donar compte dels combatents del poble caiguts a la guerra.

CLOENDA

Encara tenim alguna aportació més a l'estudi de la pràctica educativa d'aquests anys a partir de noves fonts com és el cas del treball de Gabriel Barceló Bauzà a partir de les fotografies d'aquella època tant de centres públics com privats. ⁵¹ La primera conclusió de l'estudi és que revisant localitzacions molt diverses que van des de documentació d'arxiu com memòries de pràctiques a memòries d'oposició, publicacions de tot tipus, col·leccions particulars i fotografies a la xarxa, les fotografies conservades són molt menys que les conservades de l'època de la República o anys anteriors. Possiblement, una de les causes d'aquest fet és la manca de materials, paper i productes químics que es va patir a la postguerra, però també devia influir que als nous governants no els importava tant les escoles com als d'èpoques immediatament anteriors que se sentien orgullosos de les millores educatives i consideraven digne de conservar el record gràfic dels fets educatius. Una segona conclusió és que les fotografies mostren també aquestes continuïtats i discontinuïtats a les quals hem fet referència al llarg d'aquest article. Trobem moltes fotografies que mostren els nous rituals patriòtics i pràctiques religioses a les escoles, però també apareixen pervivències de pràctiques de laboratori, de treball col·laboratiu entre alumnes, d'activitats a l'aire lliure, etc. Altres treballs ens han aportat també informacions interessants a partir de noves fonts. Per exemple, Miquel Jaume i Campaner va

49. *Ibidem*, p. 14.

50. *Ídem*.

51. BARCELÓ BAUZÀ, G., «Photography and school culture in post-war Spain (1939-1945). A look at Majorca», *Encounters in Theory and History of Education/Rencontres en The look at Majoire de l'Éducation*, vol. 17, 2016, p. 93-118.

estudiar una documentació formada pels apunts de classe i el diari de preparació de lliçons de Catalina Serra Ramis, alumna del Pla professional de Magisteri que feia les seves pràctiques a una escola unitària d'Es Pil·larí, un llogaret de Palma de principis de desembre del 1937 a maig del 1938.⁵² El diari que va fent la mestra posa de manifest com les seves idees renovadores i la voluntat d'aïllar els nins del clima bèl·lic van topant amb l'impacte de la guerra en la vida quotidiana de la societat mallorquina. L'orientació pacifista que ella volia transmetre als seus alumnes es trenca definitivament a causa de les reiterades proclames patriòtiques, militaristes. El canvi es produeix especialment a partir de la circular de 5 de març de 1938 del cap del Servei Nacional de Primer Ensenyament, Romualdo de Toledo y Robles.⁵³ Com assenyala Miquel Jaume, aquesta circular que imposava una marcada orientació catòlica i d'un patriotisme combatiu i imperialista va marcar un abans i un després en la pràctica pedagògica de Catalina Serra. Com exposa Jaume:

Si fins aleshores, per exemple, havia elegit frases de la vida quotidiana per a la iniciació a l'escriptura del tipus de «la ventana es baja», «este lápiz es amarillo» o «las abejas nos dan miel» a partir del març de 1938 va fer copiar de la pissarra eslògans com aquests: «España será Una, Grande y Libre» o «El Generalísimo Franco ha salvado España». [...] Ella, que no volia que l'odi, la intolerància i la guerra entressin a l'escola, va claudicar obeint les instruccions de la circular i vivint el drama de totes les guerres: el tràgic dilema de viure o morir per unes idees, o simplement sobreviure.⁵⁴

Cal continuar estudiant, amb noves fonts i metodologies, aquesta pràctica educativa dels anys del primer franquisme per millorar el nostre coneixement d'aquesta superposició o substitució de cultures escolar o la construcció d'una cultura híbrida que es manifesta en un procés de canvi tan radical com es va produir en el pas de la II República al franquisme. Per les informacions que tenim fins ara, es pot afirmar que en aquestes primeres dècades del franquisme, malgrat la forta pressió de transformar l'escola manifestada pels nous governats, afloren elements propis de la pràctica renovadora de les primeres dècades de segle xx, o almenys resistències més o menys conscients als aspectes del nou ideari que més contradieien el que havia estat la formació dels mestres anterior a la victòria dels revoltats contra la República.

52. JAUME I CAMPANER, M., «Materials fràgils per a la història de l'educació a Mallorca durant la Guerra Civil (1936-1939)», *Educar en temps de guerra: XXII Jornades Internacionals d'Història de l'Educació*, València, 9, 10, 11 de novembre de 2016, València, Institució Alfons el Magànim, 2016.

53. Circular de 5 de marzo de 1938 del Jefe del Servicio Nacional de Primera Enseñanza, Romualdo de Toledo y Robles. Boletín Oficial del Estado. 8 marzo 1938, n. 503, p. 6154.

54. JAUME I CAMPANER, M., «Materials fràgils per a la història de l'educació a Mallorca durant la Guerra Civil (1936-1939)», *op. cit.*, p. 35.